

Jadwiga Wolska

Warianty słowotwórcze i fonetyczne nazwisk mieszkańców Krościenka nad Dunajcem w latach 1644–1777

Artykuł niniejszy jest fragmentem (zmienionym i poszerzonym) pracy magisterskiej¹, której celem była strukturalna analiza nazwisk ludności parafii Krościenko.

Materiał badawczy stanowią 1364 nazwiska wyekscerpowane z ksiąg parafialnych z lat 1644–1777 (*Libri baptisatorum*). W toku analizy językowej materiału okazało się, że nazwiska te są nie tylko doskonałą podstawą do badania procesów nazwiskotwórczych, ale także zjawisk z zakresu dialektologii.

Gwara Krościenka i okolic nigdy nie została dokładnie opisana. Na zasadzie porównań odwoływano się jedynie do pewnych zjawisk dialektalnych tego terenu w pracach M. Małeckiego², E. Pawłowskiego³ lub L. Wajdy⁴. Niewiele jest też dawnych tekstów z tego regionu zapisanych gwarą. W tej sytuacji zapisy pochodzące z XVII i XVIII wieku stanowią wartościowy materiał badawczy.

Za podstawę badań przyjąłem zapisy w trzech najstarszych, spośród zachowanych, księgach. Oprócz zapisów chrztów znajdują się tam również adnotacje kolejnych wizytatorów parafii.

W zebranym materiale antroponomicznym uderza różnorodność form słowotwórczych, bogactwo semantyczne podstaw i duża różnorodność nazwisk w stosunku do liczebności parafii. Przeważają nazwiska sekundarne pochodzące w bezpo-

¹ Praca magisterska Jadwigi Wolskiej pt. „Nazwiska mieszkańców parafii Krościenko nad Dunajcem” – napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Józefy Kobylińskiej i obroniona w Instytucie Filologii Polskiej WSP w Krakowie w 1995 roku.

² M. Małecki, *Archaizm podhalański wraz z próbą wyznaczenia granic tego dialektu*, Kraków 1928.

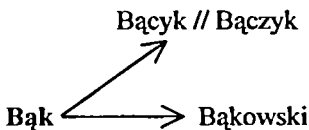
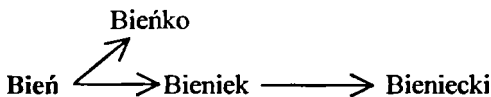
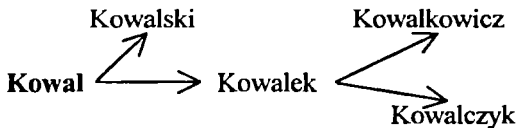
³ E. Pawłowski, *Podział gwar małopolskich na tle wzajemnych wpływów gwarowych oraz nowych tendencji językowych*, Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, t. VI, Wrocław 1966, s. 191–202.

⁴ L. Wajda, *Pogranicze gwarowe góralsko-lachowskie*, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie, z. 58, Prace Językoznawcze III, Kraków 1976, s. 273–290.

średni lub pośredni sposób od apelatywów. Na omawianym terenie najbardziej produktywne okazały się sufiksy z elementem *-k-*, co potwierdziło ogólnopolskie tendencje nazwiskotwórcze. Pozostałe sufiksy tworzą pojedyncze formacje, ale wszystkie mieszczą się w polskim systemie antroponimicznym.

Na szczególną uwagę zasługują warianty nazwisk wynikłe z wymowy gwarowej lub z trudności ortograficznych piszącego księdza. Interesujące są również warianty słowotwórcze nazwisk derywowanych od tej samej podstawy słowotwórczej.

Nazwiska poddane analizie pochodzą, jak już wspomniano, z lat 1644–1777, czyli z okresu, kiedy w rękopisach często panowała ortograficzna swoboda, chociaż w tekstach drukowanych na ogół stosowano obowiązujące wówczas zasady pisowni⁵. Ta dowolność w przypadku omawianych zapisów pozwoliła prześledzić sposób wymawiania niektórych głosek i najbardziej charakterystyczne cechy dialektalne tego regionu. Niejednorodność i brak konsekwencji ortograficznej spowodowały powstanie wielu form obocznych, np. *Chryczyk // Hryczyk, Rzabieński // Żabieński, Humer // Chomer, Chmiel // Hmiel*. Natomiast dzięki różnorodności formantów wśród patronimików powstały nowe nazwiska jako formacje oboczne: *Chmiel // Chmielak, Ćwierznia // Ćwierzniowicz, Kowal // Kowalek, Gala // Galik, Jan // Janik*. Oboczności tego typu poprzez użycie różnych formantów patronimicznych dawały często początek piętrowym procesom słowotwórczym, a tym samym przyczyniły się do powstawania nowych nazwisk na bazie już istniejących, np.:

⁵ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1981, s. 358.

Najczęściej wymienia się formant *-ek* z *-ik* (*-czyk*) i *'-ak*, np.: (*Kuś* →) *Kusiek* // *Kusik*, (*Madeja* →) *Madejek* // *Madejczyk*, (*Pelka* →) *Pelczik* (*Pelczyk*) // *Pelcak*. Formacje oboczne występują też często przy tworzeniu tzw. wtórnych nazwisk z formantem *-ski* // *-owski*, np.: (*Łatka* →) *Łatkowski*, (*Madeja* →) *Madejski*, (*Panek* →) *Pankowski*.

Analizując zebrany materiał, nie można pominąć zjawisk fonetycznych wynikłych głównie z fonetyki gwarowej omawianego terenu. Znalazły one swe odbicie w omówionych nazwiskach. O posługiwaniu się gwarą typu małopolskiego, a ściślej podhalańskiego, świadczą „pary” nazwisk obocznych bądź pojedyncze ich formy. Problem ten przedstawimy dalej.

Krościenko leży w granicznym pasie między ziemiami zamieszkanymi przez Górali i Lachów. Teren ten, nazwany przez K. Nitscha podgórskim⁶, a przez E. Pawłowskiego karpacko-podgórskim lub góralsko-lachowskim⁷, jest obszarem przejściowym od ściślej góralszczyzny do gwar Małopolski nizinnej. W jego obrębie można wyróżnić dwa poddialekty: góralski i lachowski.

Pogranicze góralsko-lachowskie wykazuje z jednej strony cechy wspólne z całym obszarem Małopolski południowo-zachodniej, z drugiej natomiast swoją własną odrębność gwarową i pewne cechy podhalańskie. Podstawowymi cechami małopolskimi wspólnymi dla języka zarówno Górali, jak i Lachów są: mazurzenie, udźwięcznianie międzywyrazowe, przejście wygłosowego *-χ* w *-k*, pojawienie się głosek protetycznych przed samogłoskami, inna niż w dialekcie ogólnym realizacja samogłosek nosowych, częsty brak przegłosu *e*, przejście *-il* → *-uμ*. Natomiast najistotniejszymi cechami gwarowymi podhalańskimi, różniącymi Górali od Lachów, są: całkowity bądź częściowy archaizm podhalański, resztki aorystycznego *-χ*, które, zgodnie z małopolskim przejściem *-χ* > *-k*, jest realizowane jako *-k* (np.: *zrobilbyk*, *bylek*)⁸.

Mazurzenie

Nazwiska takie, jak *Zywca*, *Zachwiejca*, *Scurzeński*, *Sceciniak* // *Szczecina*, *Msanik* // *Mszanik*, *Sataniak* // *Szataniak*, *Krawcyk* // *Krawczyk*, świadczą oczywiście o mazurzeniu. Jest to najbardziej typowe zjawisko fonetyczne (zresztą o szerszym zasięgu). Polega ono na przejściu spółgłosek *š*, *ž*, *č*, *ž* w *s*, *z*, *c*, *z*. Zjawisko to znalazło odbicie także w analizowanym materiale. Pojawienie się natomiast w kilku nazwiskach spółgłosek *š*, *č* w miejscu literackiego *s*, *c*, np.: *Gaczarz* (: *Gacarz*), *Czwirtniowicz* // *Cwiertniowicz*, *Czyganek* // *Cyganek*, trzeba uznać za hiperpoprawne, co również potwierdza występowanie na tym terenie zjawiska mazurzenia.

⁶ K. Nitsch, *Próba ugrupowania gwar polskich*, Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydz. Filolog. AU XLVI, Kraków 1910, s. 336–362.

⁷ E. Pawłowski, dz. cyt.

⁸ L. Wajda, dz. cyt., s. 278.

Przejście wygłosowego $-x$ w $-k$

W nazwisku *Stanik* (< *Stanich*)⁹ zaświadczone zostało przejście wygłosowego $-x$ w $-k$. Zjawisko to jest następstwem „słabości” głoski x wymawianej w gwarze góralskiej z bardzo słabym szmerem lub wzmocnieniem artykulacji poprzez całkowite zwarcie tylnej części języka, co powoduje albo jej zanik, albo zastąpienie przez głoskę $-k$ ¹⁰.

Wymowa $ł$ jako $ɥ$

Zapis nazwiska *Gauganka* ilustruje wymowę głoski $ł$ jako $ɥ$. Zjawisko to, zwane „walczeniem”, polega na osłabieniu zwarcia przodu języka z zębami, przez co spółgłoska półotwarta traci swój spółgłoskowy charakter i zaczyna być wymawiana jak $ɥ$, czyli jak samogłoska, chociaż nie tworzy ośrodka sylaby¹¹. Wymowa $ł$ jako $ɥ$ pojawiła się w języku polskim na początku XVII wieku¹².

Spółgłoski protetyczne

Nazwiska typu *Jadamczak*, *Jantulak*, *Jantczak* świadczą o popularnym (i do dzisiaj bardzo żywotnym na omawianym terenie) zjawisku poprzedzania samogłosek w nagłosie tzw. spółgłoskami protetycznymi¹³. Spółgłoska protetyczna j występowała, jak dzisiaj, przed samogłoskami a i e . Zapis nazwiska *Aglińska* (*// Jaglińska* < *Jagło*) należy uznać za formę hiperpoprawną i potwierdzającą istnienie zjawiska prejotacji.

Wymowa samogłosek ustnych

W nazwiskach: *Homerski // Humerski* (< ap. *hamera*), *Jankowski // Jonkowski*, *Kozub // Kuzub* (< ap. *kozub*) zostało udokumentowane ścieśnienie artykulacyjne samogłosek. Zjawisko to, polegające na przejściu samogłosek \bar{a} , \bar{o} , \bar{e} w tzw. pochylone (ścieśnione) \acute{a} , \acute{o} , \acute{e} , realizowane często jako o , u , y // i (lub dźwięki pośrednie), jest również i dzisiaj niezwykle żywotne w gwarze Krościenka i okolicy, a w zebranych nazwiskach szczególnie widoczne w różnych sufiksach: **-anka**

⁹ W *Słowniku gwar polskich* J. Karłowicza w tomie V poświadczona jest forma „stanich – pasterz stadniny”.

¹⁰ S. Urbańczyk, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1953, s. 22–23.

¹¹ Tamże, s. 115.

¹² Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Kraków 1955, s. 150–151.

¹³ Tamże, s. 32.

<-onka>, -arz <-osz>, -ak <-ok>, np.: *Janiczonka, Komarczonka, Jewczonka, Waltorz (Waltarz), Menscok (Menszczak), Muszalik // Musolik, Maniowcok (Maniowczak), Maciasek // Maciosek // Maciusek (Maciaszek)*.

O ścieśnionej wymowie *e* świadczy zapis: *Rzipka < Rzepka*.

Samogłoski nosowe

Wśród analizowanych antroponimów jest wiele nazwisk, w których występują samogłoski nosowe. Zapisy typu: *Bąk, Będzik, Dylązkowa, Gądek, Głąbik, Jędrzejczyk, Kępa, Krętaczyk, Krężel, Łączak, Męcina, Pajacek, Piątkowski, Pięcik, Prążatowik* wskazują na występowanie dwu nosówek. Trudno jest jednak dzisiaj stwierdzić, w jaki sposób były one wymawiane na przełomie XVII i XVIII wieku. Można jedynie przypuszczać, że samogłoska tylna miała wymowę [ɔ], natomiast w zakresie samogłoski przedniej istniało wahanie: [ɛ]: [a] // [ã]¹⁴. O takiej ich realizacji mogłyby świadczyć zapisy: *Jękowski // Jąkowski, Kłep, Kłepik // Kłąpik*.

Współcześnie Krościenko należy do pasa jedno nosówkowego.

Archaizm podhalański

Kolejnym zjawiskiem zasługującym na szczególną uwagę jest tzw. archaizm podhalański. Jego występowanie na omawianym terenie w XVII i XVIII wieku jest bezsporne, a w naszym materiale świadczą o tym bardzo liczne zapisy typu: *Bednarczyk // Bednarcik, Mikołajcik, Bleharczyk // Bleharcik, Siska (Szyszka), Krupacik // Kruparczyk*. Archaizm podhalański, jak wiadomo, polega na zachowaniu pierwotnego *-i-* po spółgłoskach *s, z, c, ʒ* (powstałych w wyniku mazurzenia z *š, ž, č, ʒ*, a także pierwotnych *c, ʒ*), w przeciwieństwie do języka literackiego, w którym po stwardnieniu dawnych głosek podniebiennych, wszędzie w tych pozycjach pojawiło się *-y-*¹⁵. Jest to zjawisko żywe do dzisiaj, chociaż na przestrzeni wieków zmniejszył swój zasięg terytorialny. Wspomina o tym również M. Małecki w monografii poświęconej temu zjawisku¹⁶. Zachowanie wymowy *si, zi, ci, ʒi*, a także *ři* w naszym materiale, o czym świadczą przytoczone wcześniej formy nazwisk, potwierdza tezę o szerszym zasięgu tego zjawiska w XVII–XVIII wieku i o jego żywotności w tym czasie także na terenie Krościenka, podczas gdy według badań prowadzonych na początku XX wieku i współcześnie archaizm podhalański w gwarze Górali pienińskich już nie występuje¹⁷.

¹⁴ L. Wajda, dz. cyt., s. 279.

¹⁵ M. Małecki, dz. cyt., s. 16–20.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Por. L. Wajda, dz. cyt., s. 288–289 oraz M. Małecki, dz. cyt., s. 45; E. Pawłowski, *Charakterystyka gwary Sromowiec Wyżnych i nowy podział gwar tatrzańsko-beskidzkich*, Sprawozdania PAU, t. IV, nr 6, Kraków 1950, s. 327–332.

Uproszczenia grup spółgłoskowych

W języku bardzo często występują zmiany w obrębie grup spółgłoskowych. Zmiany takie doprowadzają do asymilacji, skrócenia artykulacji, do zaniku głosek, bądź do tego, że elementy jednej i drugiej głoski składają się na powstanie zupełnie innej spółgłoski¹⁸. W kilku formach zauważalne są ślady uproszczeń grup spółgłoskowych. I tak np. w nazwisku *Krupacik* (*// Kruparczyk*) nastąpiło uproszczenie połączone z zanikiem półotwartej głoski *r* i grupa *-rč-* przeszła w *-č-*. Natomiast w nazwisku *Mydlik* (< *Mydlnik*) grupa *-dlń-* została uproszczona w *-dl-* (zanik spółgłoski półotwartej *ń*). Przejście *-šč-* w *-sc-* (w wyniku mazurzenia) można zaobserwować w nazwisku *Menscok* (*męsk* + *'ak* > *męšč* + *'ak* > *męsc* + *ok*. – zapis z rozłożoną samogłoską *ę* > *en*).

W zebranym materiale antroponimicznym, jak widzimy, znalazły odbicie podstawowe cechy małopolskie i góralskie, charakterystyczne w XVII i XVIII wieku również dla gwary Krościenka i najbliższej okolicy, jak mazurzenie, przejście wygłosowego *-χ* w *-k*, występowanie spółgłosek protetycznych, wymowa ścieśnionych samogłosek ustnych, występowanie dwu samogłosek nosowych wymawianych jako [ɔ] i [ɛ] *//* [a] (*//* [ã]), czy wreszcie archaizm podhalański. Spowodowało to powstanie wariantów nazwisk. Jeden z nich reprezentuje postać „literacką”, drugi – gwarową, zawierającą cechy dialektu miejscowości, w której księgi parafialne powstały, a więc w naszym przypadku – Krościenka i okolicy.

Jak więc widać, na powstanie wariantów fonetycznych analizowanych nazwisk miały wpływ różne czynniki, przede wszystkim bardzo żywa gwarą, powodująca przeniesienie zjawisk dialektalnych do tekstów „urzędowych”, a także (w przypadku oboczności ortograficznych) braki w znajomości ortografii u księży prowadzących księgi parafialne lub brak jeszcze ustalonych zasad ortograficznych, na przykład w przypadku liter *ch* i *h*. O wariantach słowotwórczych nazwisk była mowa wyżej.

Word-formative and phonetic variants of residents' surnames of the Krościenko on Dunajec parish during the years 1644–1777

Abstract

The corpus of data for the present study is composed of surnames of residents of the Krościenko on Dunajec parish during the years 1644–1777. The analysis proves the fact that secondary surnames, which come directly or indirectly from appellatives, are in majority among antroponyms, and a high productivity of suffixes with *-k-* element is in agreement with general Polish surname-formation tendencies. The vivid dialect of the region had a great impact on the formation of a large number of phonetic variants of surnames and it was responsible for the transfer of dialectal phenomena to official texts.

¹⁸ S. Urbańczyk, dz. cyt., s. 137.